

С. О. ПОЛОВНИКОВА, О. Б. КОВАЛЕНКО

ХРАНИТЕЛІ

Нариси про очільників Музею українських
старожитностей В. В. Гарновського
в Чернігові

SCRIPTORIUM
Чернігів 2025

УДК 069:94] (477.51-25) (091)
(092)
П 52

Половнікова С. О., Коваленко О. Б.
П 52   **Хранителі: нариси про очільників Музею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові.** — Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2025. — 40 с.: іл.
ISBN 978-617-95134-7-3

Книга містить біографічні нариси про очільників Музею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові, які доклали значних зусиль для збереження і подальшого розвитку цієї скарбниці вітчизняної історії та культури.

Для науковців, співробітників музеїв, викладачів і вчителів, усіх, хто цікавиться історією та культурою Чернігівщини й України.

**УДК 069:94] (477.51-25) (091)
(092)**

ISBN 978-617-95134-7-3

© Половнікова С.О., 2025
© Коваленко О.Б., 2025
© Посьмашна Л.М., 2025
художнє оформлення

ПЕРЕДМОВА

Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського – один з найбагатших і найвідоміших в Україні – має більш ніж сторічну історію. В його основу лягла колекція українських старожитностей, яку заповів губернському земству в 1896 році власник зібрання і благодійник Василь Васильович Тарновський-молодший.

Першими до упорядкування музею за дорученням земства долучилися Борис і Марія Грінченки. Вони зробили опис експонатів та займалися складанням каталогу. Офіційно затвердженими губернською адміністрацією були завідувачі Андрій Павлович Шелухін (1902–1911), Вадим Львович Модзалевський (1911–1912) та Іван Григорович Рашевський (1912–1921), відтак саме їх діяльності присвячені пропонувані нариси.

Андрій ШЕЛУХІН
(1871–1931)

У скромній дворянській родині відставного офіцера Павла Шелухіна, українське коріння якого походило від козака Шолухи, що відзначився звитягою у XVII столітті, було двоє синів – Сергій та Андрій. Старший з них С. Шелухін (1864–1938), видатний український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець, історик і поет залишив яскравий слід в історії України. Менше відоме ім'я його брата Андрія, в житті якого не було гучних титулів і посад. Тож віддамо йому належне як історику й архівісту, що працював на скромній музейній ниві, очолюючи Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у 1902–1911 роках. Але заради справедливості почнемо розповідь з його попередників, які створили необхідні передумови для відкриття закладу.

Головну роль у цій справі відіграло подружжя Грінченків. Борис Дмитрович був запрошений у 1893 році до Чернігова для роботи у губернській земській управі. Як він зазначав в автобіографії, довелося йому перебувати на різних посадах: завідувач оціночного відділу, завідувач відділу народної освіти, секретар губернської земської управи. За дорученням Федора Уманця – голови управи

і одного з виконавців заповіту Василя Васильовича Тарновського на подаровану Чернігівському губернському земству унікальну колекцію українських старожитностей, Борис Грінченко 13 вересня 1899 року виїхав до Києва для її опису. Працювати довелося по дев'ять – десять годин на добу, адже стан речей, у тому числі й Шевченкового зібрання, на місці їх тимчасового зберігання в Музеї Київського товариства старожитностей та мистецтв був жахливий [3, с. 203–204]. В листі до дружини він писав: «У музею вохко, все цвіте. Пишу до Уманця, щоб казав, що робити с такими річами, що можуть попсуватися. Через се може доведеться весь Шевченків одділ перевести до Чернігова» [4, арк. 2 зв.]. Отримавши дозвіл, він сповістив дружину, що готовий виконати цю важливу місію: «Привезу, моя дорога, до Чернігова увесь Шевченків одділ (хиба деяких бюстів не візьму), привезу чимало рукописів. Та будемо дбати, щоб таки заложити сю інституцію великої культурної ваги і тим наш рідний дух з занепаду підняти» [5, арк. 2].

Цікаві спогади про роботу Бориса Грінченка з Шевченкіаною залишив Микола Федорович Чернявський (1868–1938)), який оселився в Чернігові 1901 року, працював земським статистиком, згодом став відомим українським поетом: «Скоро по приїзді до Чернігова Грінченко повів мене до губерніяльної земської управи, щоб показати Шевченкові речі з Музею Тарновського. Він ще не був тоді цілком упоряджений, і Шевченківський відділ містився в управі.

Підемо в неділю, коли нікого не буде й ніхто нам не заважатиме... Грінченко одімкнув кімнату, де містились Шевченкові речі, й замкнув її за собою. Потім почав одмикати окремі схованки й виймати по черзі речі. Робив він це уважно, обережно. Як святиню яку брав до рук. І душа його була повна глибокого й свідомого пієтизму. Показував картини й малюнки Шевченкові олійними фарбами й акварельні. Рукопис щоденника російською мовою, перше видання «Кобзаря» й «Гайдамаків» з авторськими поправками для другого видання. Каламар Шевченків і пера. Вишивану сорочку. Порожню фляжку Шевченкову – склянку, подібну до великого бублика, що до його прироблено горло й денце. І нарешті,

показав телеграму, що полтавські земляки послали Шевченкові в день його ангела й кончини.

Грінченко все показував і давав пояснення. Ділились думками з приводу тієї або іншої речі. Дещо було відомо мені, дещо – ні. Більше всього вразили мене оті фляжка й телеграма. З тієї посудини Шевченко пив отруту й губив нею себе, – сказав я, – а коли б були інші обставини життя його й коли б він не шукав утіхи собі на дні цієї фляжки, то може б і досі жив, як живе Олександра Михайлівна (Куліш). Скільки б він міг ще дати Україні? Перегледіли ми тоді всі речі. Поговорили про Шевченка, про життєпис його, Кониським написаний. Виявилось, що обох нас він не задовольняє. Що огненна натура Шевченка змальована в йому водянисто, мляво. Деталі затемнюють саму суть. Я й не сподівався, – сказав Грінченко, – що Кониський може написати життєпис Шевченків, його достойний. Бо дуже не однакові були вдачі у Шевченка й Кониського: один був втілена буря й натиск, а другий – поміркованість й компроміс. Але як збірка фактичного біографічного матеріалу праця Кониського дуже цінна» [1, с. 80–81].

На початку жовтня вже в Чернігові Б. Грінченко, розпаковуючи ящики з колекцією, склав спочатку опис книжок, попереду була робота з рукописами, рисунками, іншими артефактами. Підготовка каталогу вимагала наукового підходу, а це мав робити працівник, офіційно затверджений на посаді очільника музею. На жаль, ситуація склалася не на користь справі. 18 грудня 1899 року Борис Дмитрович був звільнений з посади секретаря управи, але погодився продовжити упорядкування колекції безоплатно. Отримавши офіційний дозвіл від голови земської управи, він разом з дружиною у січні – травні 1900 року склав опис двох нових розділів каталогу, до якого увійшло 2300 номерів. Ця робота стала продовженням опису колекції В.В. Тарновського після виданих самим дарувальником у 1893 та 1898 роках в Києві двох каталогів. Підсумковий другий том «Каталога українских древностей коллекции В.В. Тарновского» вийшов друком у Чернігові 1900 року [6].

М. Грінченко встигла підготувати рукопис третього тому ка-

талогу – друкованих книг Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, до речі, оприлюдненого тільки 2018 року у двох частинах 19-го випуску музейного збірника наукових праць «Скарбниця української культури».

Губернська земська управа оцінила працездатність і зацікавленість роботою Марії Грінченко, призначивши її 22 серпня 1900 року завідувачкою Музею. Колекцію вже почали розміщувати у відреставрованому приміщенні ремісничого класу сирітського будинку, поряд з яким у флігелі подружжю Грінченків виділили службове житло. Як згадував М. Чернявський, «...Я довго засидівся у Грінченків там же, в тій їх квартирі, коло музею Тарновського. Сиділи ми втрьох: Борис Дмитрович з дружиною й я, – в великій кімнаті, що була разом гостинною, кабінетом Бориса Дмитровича й опочивальнею. Горіла невеличка робоча лампочка й кімната була напівтемна. ... В таких обставинах і такій атмосфері жив і працював Грінченко в Чернігові. Більше працював, ніж жив» [1, с. 63, 70]. Остаточо змінила долю подружжя Грінченків відмова губернатора у затвердженні М. Грінченко на посаді очільниці Музею. В листі до Агатангела Кримського від 2 травня 1901 року Борис Грінченко так відреагував на цю подію: «Поки я живу в Чернігові, хоча дуже радий був би втекти з його. Адміністрація пеклом дише на мене, і не дозволила жінці завідувати музеєм Тарновського тільки через те, що має такого незручного чоловіка» [9, с. 82].

За дорученням земської управи тимчасово опікувався музеєм Яків Тимофійович Артюх – завідувач земської друкарні, який розмістив восени 1901 року колекцію В.В. Тарновського у наданому управою будинку по вулиці Смоленській. По стінах розвісили портрети, намагаючись витримати хронологічну послідовність.

Для повноцінної діяльності відповідно до «Правил для відвідувачів музею», які були прийняті на 36-й сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1900 року, установі потрібно було мати директора, офіційно затвердженого владою.

14 вересня 1901 року надійшло подання на цю посаду від мешканця Києва, дворянина Андрія Павловича Шелухіна. Він народився 19 серпня 1871 року у селі Деньги Золотоніського повіту

Полтавської губернії в сім'ї капітана у відставці Павла Яковича Шелухіна. Після закінчення у 1889 році Лубенської класичної гімназії Андрій вступив до Університету св. Володимира в Києві. Навчався він на фізико-математичному та юридичному факультетах, але неспроможність платити за навчання призвела до виключення А. Шелухіна в 1897 році з числа студентів. Заробляти на життя довелося приватними уроками у сім'ях заможних киян.

Радісної звістки з Чернігова Андрій Павлович дочекався на початку 1902 року, коли надійшов лист від М. Коцюбинського: «Високоповажний Андрію Павловичу, постараюся одповісти на питання Ваші, але перше хочу звістити Вас, що Управа уже визначила Вас смотрителем музею і послала губернаторові на затвердження. Звісно, поки Ви не дістанете офіціального паперу од Управи – їхати в Чернігів нічого, а дістанете його тільки тоді, як прийде згода од губернатора» [8, с. 315]. Не виключено, що Михайло Коцюбинський особисто сприяв призначенню А. Шелухіна.

Нарешті всі формальності в оформленні документів були дотримані. Губернатор затвердив Андрія Павловича Шелухіна з 25 квітня 1902 року на посаді очільника Музею українських старожитностей. Деякий час знадобився на переїзд із Києва, тому до виконання службових обов'язків він приступив трохи пізніше. Як повідомлялося у звіті Чернігівської губерньської управи за 1902 рік, 7 травня 1902 року А. Шелухін приступив до виконання своїх обов'язків. 8 травня розпочалася передача експонатів від Я. Артюха, яка тривала до 12 липня. У цей час в музеї нараховувалося 9277 предметів, з них зібраних В.В. Тарновським – 9138.

Хоча передача музейних предметів завершилася, але невідкладних справ було так багато, що довелося знову долучати до них Я. Артюха, незважаючи на те, що він не входив до штату музею. Йому доручили отримати в Києві рукописи та портрети за заповітом О.М. Лазаревського (жовтень 1902 року), а також супроводжувати до Петербурга 377 експонатів на I Міжнародну виставку історичних та сучасних костюмів (грудень 1902 року). До речі, представлена Музеем українських старожитностей В.В. Тарновського колекція отримала велику золоту медаль.

Значну експозиційну та збиральницьку роботу проводив і Андрій Шелухін. Особливою заслугою є відбір, перевезення та оформлення до музею великої збірки рукописів, друкованих творів, особистих речей відомого діяча української культури Пантелеймона Олександровича Куліша. Свого часу письменник в листі до В. Тарновського від 4 жовтня 1896 року згадував, як хотів віддати гроші, заборговані ще його батькові, але той відмовився. Тоді П. Куліш вирішив розрахуватися з В. Тарновським автографами своїх творів. «Тим часом надумавсь я приховати в вашому музеї моє рукописне добро...» [7, с. 89], – писав він своєму благодійнику. Завершила справу його дружина Ганна Барвінок. Листування з нею демонструє людяність і зацікавленість справою А. Шелухіна. Він намагався виконати всі побажання удови письменника. Обговорювалося навіть перевезення до Чернігова хати, в якій мешкало подружжя. В листі від 15 липня 1902 року Ганна Барвінок висловила бажання передати до музею бібліотеку Куліша, а також деякі його рукописи. А вже в листопаді питала Андрія Павловича, що з переданого нею представлено в експозиції. Згодом з цього приводу навіть виникло приkre непорозуміння. Хтось з її родичів, відвідавши музей, не побачив у вітринах матеріалів П. Куліша і повідомив про це дарувальницю. Спростовуючи недостовірну інформацію, А. Шелухін в листі від 20 серпня 1904 року писав: «Дуже неприємно було мені взнати, що розкази Ваших родичів про музей принесли Вам гіркої, і мені гірко, тим паче, що стривожили вони Вас надаремне і неправдою, по своїй недбалості» [13, арк. 1–1зв.].

Цей випадок не зіпсував відносин між ними. Після чергового візиту до садиби Кулішів, повернувшись до музею з новими надходженнями, Андрій Павлович писав: «А харчів Ви мені поклали – не менш як на неділю і коробочку масла в запас! Як розв'язав верчик на вокзалі, то мені було і смішно і якось жалісно: мене тільки Мама так в дорогу виряджає. Нездячуся Вам за добрий привіт і ласку» [14, арк. 1зв.].

Добросердечні стосунки тривали і в наступні роки. З листування можна було дізнатися і про зміни в особистому житті Ан-

дрія Шелухіна. 25 липня 1908 року він повідомив, що «...сеї весни я одружився з панною Оксаною Гаврилівною Божинською-Божковою, тою панною, яка переписувала в Музеї Устихотворену Біблію і дуже вподобала писання Кулішеви; порадувалася звістці про видання і не дождеться побачити їх напечатаними. Людина добра і сердечна» [15 арк. 1зв.]. Дружині директора довелося попрацювати і над описом бібліотеки Пантелеймона Куліша, яка надійшла до музею.

Андрій Павлович був схвильований, коли на деякий час перервався зв'язок з його активною кореспонденткою. Нарешті їхнє листування поновилося. В листі від 10 грудня 1909 року А. Шелухін писав: «Вельми шановная і дорога Олександра Михайлівна. Давно вже од Вас і про Вас вісті не мав. Од Іллі Людвиговича [Шрага – авт.] узнав, що Ви з осені переїхали в Оржицю». Далі він розповідав про життя музею. Цей звіт за 1908 рік варто навести повністю: «Музей наш все збільшується, служба його теж, шириться, хоч людей за минулий рік перебувало й не так багато (бувало більше). За 1908 рік в Музеї перебувало чернігівців городян і школярів 1669 душ, з Чернігівської губернії 1296 душ, з інших міст 861, а всіх вмісті 3826 душ. Ради праці в Музеї 61 чоловік 179 раз. За год було в Музеєві 64 дарунка од добрих осіб і нам доброзичливих інституцій, всього 226 речей чи цілих груп їх (предметів більш 450)». Розмірковував автор і над можливістю об'єднання усіх чернігівських музеїв: «Як воно буде вестися тоді – трудно гадати. Одне можна сказати, що при новому ладу общество стане ближче до Музеїв: то щоб шкоди справі не було, треба дбати про добру свідомість общества – маси нашої людності, яка вибірає гласних, щоб через недбалість земляків не стали біля справи чужі люди. Надіюся, що плохше, ніж тепер не буде; бо тепер – як мокре горить: де дуєш, там і жевріє; а перестав – і згасло. Будемо надіятись на краще. Зичу Вам счастья, здоров'я і добра. Цілую Вашу руку і застаюся покірний Вашій ласці Андрій Шолуха» [16, арк. 1 – 2 зв.]. Цього разу він підписався прізвиськом свого пращура, яке змінилося після отримання дворянства.

Хоча більшість часу забирала робота в музеї, адже Андрій

Павлович залишався і керівником, і науковцем в одній особі, але встигав заявити про себе і в громадському житті не тільки Чернігова, а й України. Він брав участь у XII Археологічному з'їзді, що відбувся у Харкові в 1902 році. Наступного року був присутній на відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, на яке зібралася еліта України. А. Шелухін входив до складу керівної групи Чернігівської «Просвіти», часто виступав на зборах і мітингах. Як оратора його запам'ятала одна з місцевих активісток, працівниця статистичного бюро Олена Пустосмехова. У спогадах про життя Чернігова початку ХХ століття, надісланих на прохання Ірини Михайлівни Коцюбинської, вона писала, що А. Шелухін завжди виступав тільки українською мовою. Це була принципова позиція – він підкреслював, що іншої мови не знає, хоча добре володів і російською [1 арк.2 зв.].

На той час Андрій Павлович мав своє бачення перспективи розвитку музею, про що свідчить лист до громадського діяча Григорія Микитовича Сидоренка від 20 жовтня 1907 року. Інформуючи його про музейне зібрання, він писав: «Я хочу, щоб Музей був не тільки містом схованки всяких пам'яток (не цяцьок тільки) минулого життя рідного краю і народу, а разом з тим живою культурно-просвітною установою, яка показувала би наглядно те минуле життя і помагала би кожному охочому до науки познавати і розуміти його елементи, пружини і ход (без доброго розуміння минулого життя, люде ніяк ніяк не зможуть прибрати доброго ладу для настоящего» [11, арк. 3].

Піклуючись про поповнення фондів музею, А. Шелухін підготував звернення до установ і окремих громадян, які співчують цій справі. Щоб воно набуло розголосу, надіслав прохання до редакції газети «Слово» надрукувати цей текст.

Знаковою подією в історії Чернігова стало проведення в 1908 році XIV Археологічного з'їзду. А. Шелухін виконував обов'язки секретаря президії Підготовчого комітету та був членом виставкової комісії. З цікавою пропозицією звернувся у цей час до нього Дмитро Іванович Яворницький, надіславши коротку біографію кобзаря Петра Ткаченка, уродженця містечка Синявка Сосниць-

кого повіту Чернігівської губернії. Текст супроводжувала записка, яка починалася словами: «Оце ж Вам, любий мій Андрію Павловичу...» Далі його порада щодо популяризації творчості П. Ткаченка: «Любіть і вчить на все добре, показуйте усім щирим чернігівцям і стройте задля археологічного з'їзду» [12, арк. 1].

У А. Шелухіна встановилися тісні зв'язки з багатьма істориками, літературознавцями, яким він допомагав у підготовці різноманітних видань, надаючи копії документів, фотографій з фондів музею. Протягом багатьох років спілкувався з Вадимом Львовичем Модзалевським, сприяючи у розшуках матеріалів з генеалогії для його «Малороссийского родословника». З 1902 року Шелухін став членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка відзначалася високим фаховим складом учасників.

Набутий досвід у роботі з історичними документами дозволив Андрію Павловичу після переїзду до Києва у 1913 році знайти роботу на архівній ниві. Які обставини змусили його виїхати з Чернігова, достеменно невідомо. Як свідчить протокол засідання Чернігівської губернської земської управи від 19 жовтня 1911 року, після передачі музейного зібрання новому директору В. Модзалевському, А. Шелухіна було звільнено з 20 жовтня 1911 року, але призначено позаштатне утримання на рік (до 29 жовтня 1912 року) з виплатою 1200 рублів [5, арк. 1].

Так завершився чернігівський період життя А. Шелухіна. Дев'ять років, які він присвятив розбудові Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, стали підґрунтям подальшого розвитку, визнання і популярності цієї науково-освітньої установи.

Подальша доля музейника та архівіста у перші роки перебування в Києві складалася успішно – спочатку помічник архіваріуса (1913), а згодом виконувач обов'язки завідувача Центрального архіву давніх актів (1914 – 1916), що діяв при Університеті св. Володимира. Він вивчав, описував і готував до публікації історичні документи, зосередившись на актових книгах XVI століття. Ці дослідження А. Шелухін не переривав і перебуваючи в Саратові, куди був евакуйований архів під час Першої світової війни.

Трагічними для Андрія Павловича та його сім'ї, в якій виховувалося троє дітей, стали роки після встановлення радянської влади. Змушений залишити Київ, він повернувся на свою малу батьківщину – до села Деньги на Полтавщині, сподіваючись, що, працюючи на власній ділянці землі, родина зможе вижити. Виступ на загальних зборах проти обкладання селян податками зробив життя Шелухіна нестерпним. 31 березня 1930 року він написав заяву до Золотоніського райвиконкому, яку фактично можна вважати автобіографією: «Мені 58 год; земельного наділу около 4,5 десятин; хати нема, інвентаря живого і мертвого теж нема; сім'ї 5 душ; виробленого хліба нам не ставало і семья голодала. Уникаючи с того семья ради заробітків розбрелась; дома застаюсь я один і хліборобствовать тепер не в силах. Замолоду і все життя до 1921 года я був інтелігентним робітником. Прошу дозволити мені виселитися із Деньог в інше місто, де я міг би мать заробіток, а не старцювати. Андрій Шелухін» [2]. Виїхати йому вдалося до Києва в листопаді 1930 року, а 14 вересня 1931 року Андрія Павловича вже не стало. На жаль, на цій сумній ноті доводиться завершувати життєпис першого очільника музею, який своєю сумлінною працею створив передумови майбутньої слави Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

---

1. Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників: хрестоматія Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 360 с.

2. Величюк В.М. «І буде дух його із віку в вік сіяти» // Чернігівські відомості. –2001. 16 березня.

3. Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка. – Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф.ІІ. Од. зб. 42146.

5. ІР НБУВ Ф.ІІ. Од. зб. 42143.

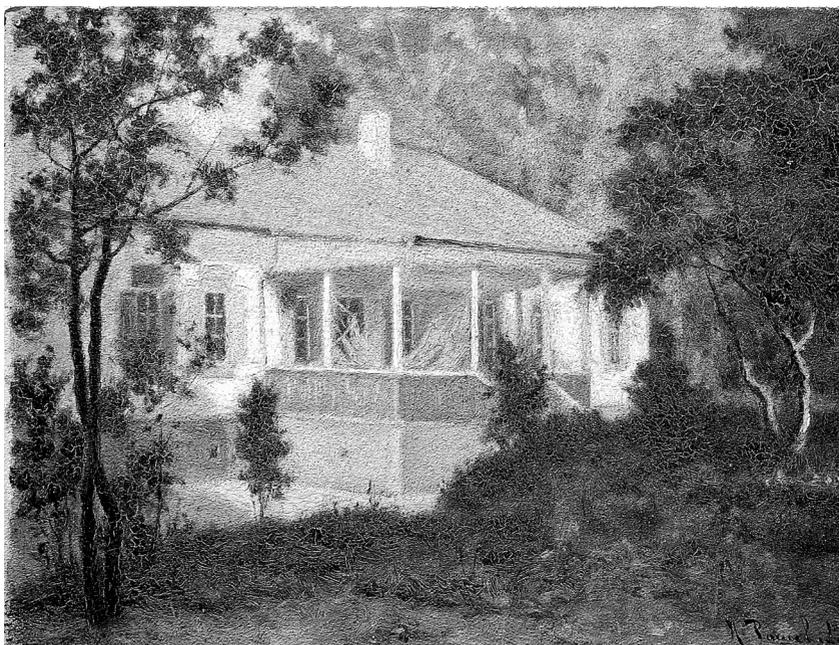
6. Каталог музею українских древностей В.В. Тарновского. Том II. Составил Б.Д. Гринченко. Приложение к № 7 « Земского сборника Черниговской губернии» Чернигов. Типография губернского земства. 1900.

7. Киевская старина. 1899. Т. LXIV.

8. Коцюбинський Михайло. Твори в шести томах. Т. 5. Київ. : Видавництво АН Української РСР, 1961.

9. Наука і культура. Україна. Щорічник. Вип. 23. Київ. 1989.
10. Центральний Державний історичний архів України (далі ЦДІАК України). Ф.871. Оп. 1. Спр. 17.
11. ЦДІАК України. – Ф. 871. Оп. 1 Спр.36.
12. Там само.
13. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. (Далі ЧЛММЗ М.М. Коцюбинського). Інв. № А-4403.
14. ЧЛММЗ М.М. Коцюбинського. Інв. № А-4406.
15. ЧЛММЗ М.М. Коцюбинського. Інв. №-4412.
16. ЧЛММЗ М.М. Коцюбинського. Інв. № А-4413.
17. ЧЛММЗ М.М. Коцюбинського . Інв. № А-7134.

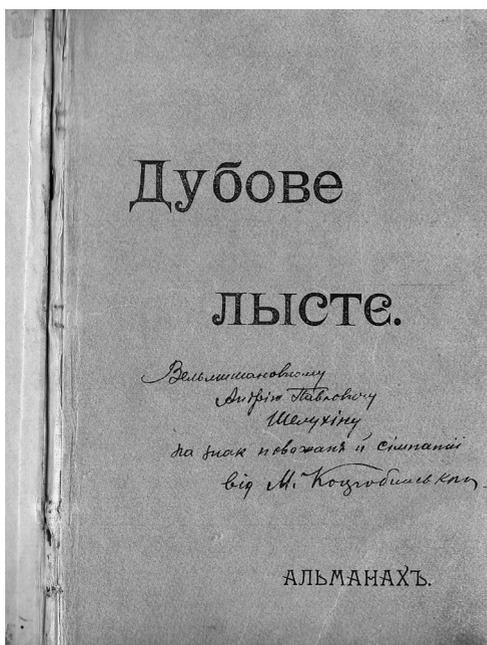
Флігель. Службове приміщення для завідувачів музею. 1909 р.

А. Шелухін у Шевченківському відділі Музею.

Автограф М. Коцюбинського на книзі «Дубове листя». 1903 р.

Дубове

ЛЫСТЕ.

*Велимихановичу
Андрію Павловичу
Шелухіну
на знак повожанд и сьтанії
вїд М. Коцюбинськ. Кн.*

АЛЬМАНАХЪ.

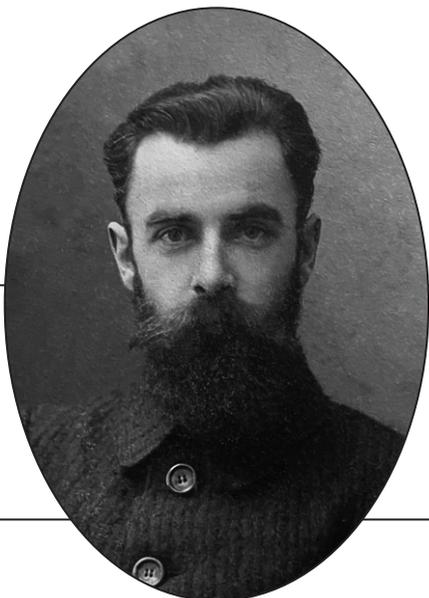
Андрій Шелухін, Ганна Барвінок
та Михайло Кочубей біля могили Пантелеймона Куліша.
1904 рік.

Поховання родини Шелухіних
на Байковому кладовищі в Києві.

Шелухін Андрій Дмитрович на святкуванні
150-річчя від дня народження свого пращура.

Вадим
МОДЗАЛЕВСЬКИЙ
(1882 – 1920)

Вадим Львович Модзалевський походив з відомої козацько старшинської, згодом дворянської родини, коріння якої залягало на Чернігово-Сіверщині. Сталося так, що народився він у далекому Тбілісі, де натоді перебував на службі його батько відомий педагог Л.М. Модзалевський, освіту здобув у військових навчальних закладах Петербурга, а відомості серед сучасників і нащадків зажив як видатний історик України. Протягом 1902–1906 рр. В. Модзалевський перебував на військовій службі у Києві, наполегливо вивчав тамтешні архіви, активно друкувався у «Киевской старине» і водночас брав безпосередню участь у революційному русі, симпатизував есерам і поширював серед солдатів нелегальну літературу. В ніч на 1 листопада 1906 р. В. Модзалевський був заарештований і близько тижня провів у горезвісному Косому Капонірі [40, арк. 157, 507; 41, арк. 32 зв., 56, 192–193 зв.]. Тим не менше, покарання пощастило уникнути, і невдовзі він перебрався до Петербурга на посаду офіцера-вихователя у своїй alma mater – Першому кадетському корпусі [31, арк. 2 зв.–3]. Спільну мову з кадетами вдалося знайти досить швидко, але службові обов'язки виявили-

ся надзвичайно обтяжливими. Відтак масштаби й інтенсивність наукових досліджень довелося суттєво обмежити. До того ж лікарі невдовзі виявили у В. Модзалевського серйозне захворювання легень і порадили переїхати на південь... Усе це змусило його розпочати пошук цивільної служби в Україні. «Тяну уже почти три года свою воспитательскую лямку... Хочу не только бросить Петербург, но и зарыться куда-нибудь в архив или сделаться частным канцеляристом», – писав В. Модзалевський у листопаді 1909 р. [12, с. 227]. Зрештою, вибір прийшовся на Чернігів. В. Модзалевський недноразово бував у цьому затишному і зеленому місті, відпочивав на дачах в урочищі Подусівка, працював у місцевих архівах і музеях. Знайомі клопоталися про надання В. Модзалевському посад у переселенському бюро губернського земства, міській управі, дворянському пансіоні [17; 32, арк. 2; 33, арк. 7–8 зв.; 34, арк. 15–18]. Втім, він не квапився, сподіваючись знайти роботу, безпосередньо пов'язану з архівною або музейною справою.

Така можливість з'явилася лише на початку 1911 р., коли у Чернігові заходилися довкола об'єднання місцевих музеїв – українських старожитностей, спільного міського і губернської архівної комісії та єпархіального древлесховища. Загалом, думка про концентрацію музейних зібрань Чернігова в одному потужному закладі виникла ще у 1905 р. Це питання жваво обговорювалося і під час підготовки та проведення в Чернігові XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який відбувся у серпні 1908 р. Йшлося, зокрема, про те, що осібне існування музеїв «являє собою розкіш, утримання якої не під силу окремим відомствам, у завідуванні яких знаходяться ці древньосховища». Духовна консисторія мовчки ухилилася від справи, а губернське земство, якому належав Музей українських старожитностей, міська дума і архівна комісія, розпочали переговори. Восени 1910 р. було розроблено проєкт статуту об'єднаного музею, який у січні 1911 р. затвердило губернське земське зібрання. Водночас було вирішено запросити до Чернігова знаного історика, який мав поки що очолити Музей українських старожитностей, реалізувати об'єднавчий проєкт і згодом посісти посаду директора майбутнього музею [4, с. 79–84; 8].

З ініціативи відомого чернігівського історика і громадського діяча П. Дорошенка наприкінці лютого 1911 р. на цю посаду губернська земська управа обрала В. Модзалевського [21; 35, арк. 24; 36, арк. 5–7 зв.]. Як засвідчив близький друг В. Модзалевського Я. Жданович, навесні 1911 р. голова Чернігівської губернської земської управи М. Савицький завітав до Петербурга й особисто передав В. Модзалевському офіційне запрошення на посаду завідувача Музею українських старожитностей В.В. Тарновського [7, с. 53; 9, с. 25–27], «с тем условием, что на Вас будет возложено все делопроизводство по делу объединения музеев и что, с преобразованием существующих в Чернигове древнехранилищ в один соединенный музей, Вам будет предоставлено место директора этого музея» [15, арк. 1–1 зв.]. Він одразу ж подав прохання про відставку і почав готуватись до переїзду. Однак у цей момент місцева влада дізналася про арешт В. Модзалевського у 1906 р., і губернатор відклав його затвердження на посаді до з'ясування питання про «політичну благонадійність» ученого [15, арк. 1–6; 19; 23; 24; 25; 28; 29]. «Чернигов играет со мною, как кошка с мышонком», – обурювався В. Модзалевський, але мусив чекати [35, арк. 31]. І тільки 22 травня 1911 р. у Петербурзі одержали довгоочікувану телеграму від чернігівських друзів: «Утверждены, поздравляем» [26].

Після прибуття В. Модзалевського до Чернігова місцева преса сповістила про те, що в його особі місто набуло «видного исторического работника, который, надо надеяться, объединит лиц, интересующихся историей и археологией Чернигова, и поставит музейный вопрос и разработку исторического прошлого края на должную высоту» [14]. Протягом трьох місяців (з 26 червня до 28 вересня 1911 р.) він прийняв від колишнього завідувача Музею українських старожитностей А. Шелухіна експонатний фонд і одразу ж енергійно взявся за справу. Певний досвід музейної роботи у В. Модзалевського був: під час служби у Петербурзі він виконував обов'язки помічника завідувача Музею Першого кадетського корпусу [19; 38; 39].

Свою першу чернігівську зиму В. Модзалевський провів у флігелі, розташованому поруч з музеєм на околиці міста, який скла-

дався з двох великих, двох маленьких кімнат і кухні. «Теперь, когда деревья в саду голы и лежит снег, я часто ловлю себя на мысли, что я нахожусь в Гарях (садиба родини Модзалевських у Гдовському повіті Петербурзької губернії. – авт.) на Рождество. Обстановка у нас совсем деревенская; мимо нас идет большой почтовый тракт, и мы часто слышим поштовый колокольчик, а ночью ходит сторож з колотовкой», – писав історик у листі до петербурзької рідні [18].

Музей українських старожитностей В. Тарновського, відкритий у 1902 р., був справжньою скарбницею вітчизняної історії та культури. Про його поповнення і популяризацію піклувалися відомі вчені, митці, громадські діячі з усієї України. Але сучасники добре пам'ятали, які суперечки точились у губернському земстві наприкінці ХІХ ст., коли вирішувалося питання: чи варто приймати дар В. Тарновського і витратити кошти на утримання музейного закладу. Та й попередник В. Модзалевського на посаді завідувача А. Шелухін скаржився йому: «Добрыми успехами в достижении нужного музея от управы я не мог хвалиться. Многие мои представления встречали ироническое отношение (хотя неудовлетворение их влекло прискорбные последствия), а с течением времени, когда нужда заставляет перестать смеяться, осуществлялись частично, иногда с непонятными искажениями» [30].

За В. Модзалевського Музей українських старожитностей збагатився археологічними й етнографічними пам'ятками, нумізматичними знахідками, фаянсовими і порцеляновими виробами Межигірської та Волокітинської фабрик, творами живопису, оригіналами ілюстрацій М. Мікешина до «Кобзаря» Т. Шевченка, численними книгами і документами. Крім того, на підставі ухвали губернської земської управи від 5 грудня 1911 р. В. Модзалевський започаткував створення в музеї відділу, присвяченого селянській реформі 1861 р. У контексті наукових студій В. Модзалевського неабияке значення мало рішення розпочати публікацію «наиболее интересных документов музея» [6].

Скориставшись цією нагодою, він уже наступного року видав збірник листів кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. з фамільного архіву

Забіл, що зберігався у рукописному відділі музею [10]. Водночас В. Модзалевський зайнявся «снятием копий и приготовлением к печати» актових книг Полтави другої половини XVII ст., які свого часу потрапили до Музею українських старожитностей В. Тарновського. Того ж таки 1912 р. побачили світ перший і другий випуски цього унікального видання, у 1914 р. третій, а четвертий В. Модзалевському оприлюднити не вдалося [1; 2; 3].

Невдовзі після переїзду В. Модзалевського до Чернігова на початку вересня 1911 р. місто відвідав імператор Микола II. Спеціально до його візиту в будинку Чернігівського дворянського зібрання було облаштовано виставку найцінніших експонатів з Музею українських старожитностей [13, с. 1–3]. Втім, новопризначений завідувач був відсторонений від проведення екскурсії для августійших осіб, вірогідно, знову далася взнаки інформація про арешт у 1906 р. Це породило численні розмови та плітки, і за В. Модзалевським на деякий час закріпилась репутація «політично скомпрометованої» особи [35, арк. 43; 37, арк. 7].

Тим часом В. Модзалевський домігся проведення часткового ремонту приміщення музею, адже через непродуману систему опалення вологість повітря в ньому перевищувала усі допустимі норми. Однак усе це вимагало неабияких зусиль. Новому завідувачу довелося мобілізувати усі свої «дипломатичні» здібності й вести справжню «інтригу» в кулуарах губернського земського зібрання. «Тут, в провинции, страшную роль играет вообще личность и отношения ее с другими, ей подобными, – зауважив В. Модзалевський в одному з приватних листів, – нужно все это «учитывать» и вести подобные вопросы тонко и осторожно» [18, арк. 2 зв.]. Більше того з'ясувалося, що він був позбавлений самостійності навіть у таких питаннях, як поповнення зібрання чи перебудова експозиції. Фактично керівництво закладом здійснювала «Постійна музейна комісія губернської земської управи», до складу якої, за примхою долі, потрапили й ті земські гласні, котрі свого часу голосували проти прийняття дару В. Тарновського. Оскільки увесь штат музею складався лише із завідувача та швейцара, годі було й думати про систематичний науковий опис

колекції, активне збирання пам'яток. Важко було розширити і провітницьку діяльність. Протягом року музей відвідувало не більше 4–5 тисяч осіб, головним чином учнів місцевих навчальних закладів, причому функції екскурсовода виконував також завідувач. В. Модзалевський сподівався, що після об'єднання чернігівських музеїв ситуація докорінно зміниться, але в земстві несподівано перемогла точка зору, згідно з якою об'єднання музеїв суперечить посмертній волі В. Тарновського. На цій підставі питання про об'єднання музеїв було на довгий час «поховано». Усе це змусило В. Модзалевського у травні 1912 р. залишити посаду завідувача Музею українських старожитностей В. Тарновського, яку успадкував чернігівський художник і громадський діяч І. Рашевський [4, с. 82; 12, с. 228–229].

Однак ставлення В. Модзалевського до Музею українських старожитностей і надалі залишалось незмінно шанобливим. Показово, що у своєму тестаменті, складеному 2 листопада 1911 р. і підтверженому 14 жовтня 1913 р. та 19 січня 1916 р., В. Модзалевський зазначив: «Библиотеку мою, касающуюся истории Малороссии и генеалогии, завещаю передать после моей смерти в дар Музею украинских древностей В.В. Тарновского... Рукописи, в оригиналах и копиях, ровно все собранные мною генеалогические и исторические материалы завещаю после моей смерти тому же Музею; туда же должны быть переданы и те старинные вещи, которые мною собраны». Причому, вчений застеріг, що усі ці пам'ятки «должны составить особый отдел моего имени в Музее» [22, арк. 1–3]. На жаль, сталося інакше: зібрання В. Модзалевського згодом було розпорошено між різними архівними та бібліотечними установами Києва, в якому він провів останні роки свого життя.

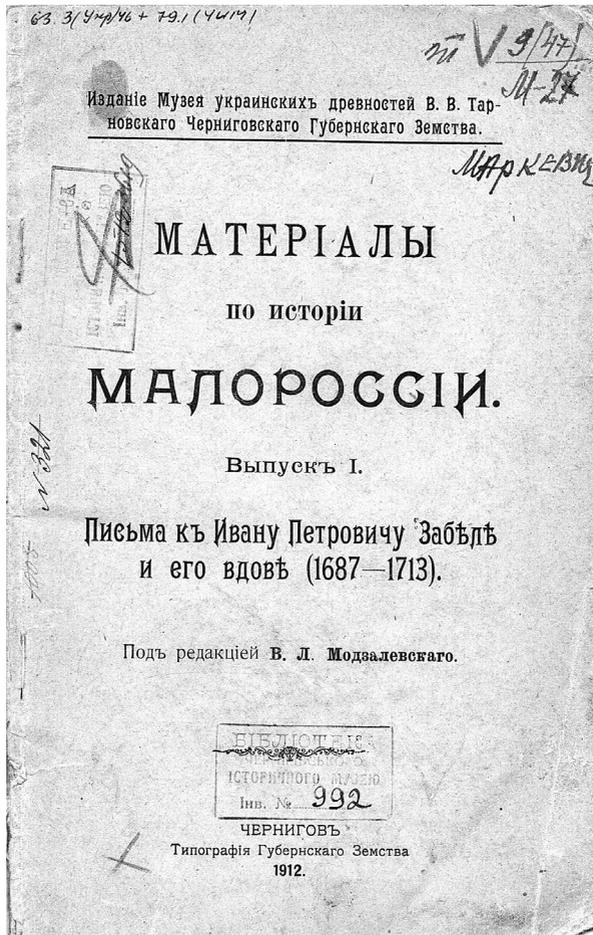
З червня 1912 р. В. Модзалевський зосередився на роботі в Чернігівській губернській архівній комісії, правителем справ (ученим секретарем) якої він був обраний ще навесні 1911 р. [16; 20; 27; 35, арк. 24], а також у Чернігівському губернському дворянському зібранні. Втім, музейна справа і надалі залишалась у полі його зору. В. Модзалевський повсякчас опікувався Історико-археологічним

музеєм архівної комісії, вивчав і публікував документи, що зберігались у Музеї українських старожитностей В. Тарновського. Навесні 1917 р., коли в Україні розпочалася національна революція, він знову повернувся до проблеми об'єднання чернігівських музеїв. В. Модзалевський, зокрема, зазначив, що «в общей сложности коллекции черниговских музеев представляют собой очень ценные в научном отношении собрания местной, украинской по преимуществу, старины, взаимно дополняют друг друга, и без их изучения едва ли возможна серьезная работа, имеющая своим предметом исследование каких либо сторон украинской истории, искусства и литературы» [5]. Водночас він знову наголосив на проблемних питаннях, пов'язаних зі станом будівлі Музею українських старожитностей В. Тарновського: «Теснота размещения коллекций, почему многие предметы не могут быть выставлены; скупченность предметов наносит явный ущерб их показательности; сырость здания, портящая предметы; его удаленность от центра города, страшно понижающая посещаемость музея, а иногда и вовсе его прекращающая; невозможность зимою довести температуру в музее до подходящей высоты, отчего заниматься в нем почти нельзя иначе, как в теплой одежде, галошах и перчатках; небезопасность хранения ввиду того, что часть города, в которой находится музей, глухая; нелепость внешнего вида здания: *украинский* музей помещен в здании *готическо-го* стиля» (виділення В. Модзалевського) [5].

Цього разу проєкт здобув підтримку губернської земської управи та Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва. У квітні 1918 р. це питання, здавалося, було розв'язане остаточно, і об'єднаний музей мав отримати у своє розпорядження будинок Дворянського та Селянського Земельного банку [4, с. 82–83; 11, с. 20–26]. Однак довести справу до логічного завершення поталанило тільки у 1925 р., коли політична ситуація в Україні зазнала докорінних змін, а В. Модзалевський у розквіті творчих сил пішов із життя після тяжкої хвороби...

-
1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. I. Справы почточные 1664–1671 годов. Чернигов, 1912.
  2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. II. Справы вечистые 1664–1671 годов. Чернигов, 1912.
  3. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. III. Справы вечистые 1672–1680 годов. Чернигов, 1914.
  4. Гапієнко А. З історії об'єднання чернігівських музеїв. Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Чернігів, 1996.
  5. Див.: Модзалевский В. Черниговские музеи. Черниговский край. 1917. 16 октября; 17 октября.
  6. Див.: Отчет о состоянии Музея украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губенского земства за 1911 г. Чернигов, 1912.
  7. Жданович Я. Воспоминания о Вадиме Модзалевском / публикация В. Томазова. Киевский альбом. Исторический альманах. Киев, 2010. Вып. 7. С. 53 – 59.
  8. К(орноухов) Є. Черниговские музеи. Черниговская земская неделя. 1914. 23 мая.
  9. Модзалевская Т. Л. Вадим Львович Модзалевский (1882 – 1920). Санкт Петербург: Издательство «Любавич», 2011.
  10. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии. Вып. I. Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687– 1713 гг.). Чернигов, 1912.
  11. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. Київ; Полтава, 1994.
  12. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський. Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью Йорк: Київ; Торонто, 1995.
  13. Отчет о состоянии Музея украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства за 1911 г. Чернигов, 1912.
  14. Черниговское слово. 1911. 24 июня.
  15. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІРНБУ). Ф. I. Спр. 12038.
  16. ІР НБУ. Ф. I. Спр. 12043.
  17. ІР НБУ. Ф. III. Спр. 31851.
  18. ІР НБУ. Ф. III. Спр. 35109.
  19. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 640.
  20. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 650.
  21. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 651.
  22. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 677.
  23. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 819.
  24. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 840.
  25. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 841.
  26. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 842–843.
  27. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 851.
  28. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 852.
  29. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 853.
  30. ІР НБУ. Ф. XII. Спр. 860.
  31. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 314. Оп. 1. Спр. 245.

32. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАУК).
 Ф. 850. Оп. 1. Спр. 16.
 33. ЦДІАУК. Ф. 850. Оп. 1. Спр. 22.
 34. ЦДІАУК. Ф. 850. Оп. 2. Спр. 15.
 35. ЦДІАУК. Ф. 856. Оп. 1. Спр. 11.
 36. ЦДІАУК. Ф. 856. Оп. 1. Спр. 47.
 37. ЦДІАУК. Ф. 856. Оп. 2. Спр. 2.
 38. ЦДІАУК. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 17.
 39. ЦДІАУК. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 53.
 40. ЦДІАУК. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 942.
 41. ЦДІАУК. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 945.

В. Модзалевський та Г. Нарбут. Чернігів. 1915 рік.

Іван
РАШЕВСЬКИЙ
(1849–1921)

Іван Григорович Рашевський був відомий сучасникам передусім як художник, скульптор громадський діяч, але це далеко не повний перелік його іпостасей. Мета нашого нарису – характеристика його музейної діяльності, яка тривала з 1912 до 1921 року. Народився він на Харківщині в місті Чугуєві, яке було великим воєнним поселенням, де п'ятьма роками раніше побачив світ І. Рєпін. Батько Івана – полковник, батько Іллі – простий поселенець. У синів долі склалися інакше.

Важливий період життя І. Рашевського був пов'язаний з Черніговом, який розпочався із зарахування до місцевої гімназії, після закінчення якої у 1869 р. педагогічна рада визнала його достойним навчатися в університеті. Рашевський обрав юридичний факультет Київського університету св. Володимира й, отримавши диплом, повернувся до губернського центра. У його кар'єрі були посади як призначеного чиновника, так і обраного до складу різних громадських організацій.

Активною і плідною була участь І. Рашевського у культурному житті міста. Бачимо його серед організаторів Чернігівського відділення Російського музичного товариства та музичних класів при ньому. Він брав участь у підготовці та проведенні різнома-

нітних заходів, писав про них у місцевій пресі [11, с. 398]. У спогадах знаної громадської діячки С. Русової є цікава характеристика Івана Григоровича, який «був артистом у повному розумінні того слова: сам видатний маляр, він любив також музику і добре розумівся на ній... У нього збиралися завше місцеві і приїжджі музиканти, він допоміг і нам влаштувати концерт М. Лисенка. Він умів виривати у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку, і завжди заступався за всіх переслідуваних адміністрацією» [16, с. 61–62].

Важливе місце в його житті займав живопис. У молоді роки брав уроки у викладача Петербурзької Академії мистецтв Льва Лагоріо. Цікавою сторінкою біографії художника були стосунки з Іллею Юхимовичем Репіним, з яким його поєднувало не тільки місце народження. Влітку 1896 р. І. Репін побував у маєтку І. Рашевського в селі Великі Осняки на Чернігівщині і працював там над ескізами майбутніх творів. У фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського зберігаються два листи І. Репіна до І. Рашевського [19]. Нові зустрічі відбулися в Петербурзі у 1899 та 1901 рр., коли І. Рашевський представляв свої картини на виставках.

Він не залишився осторонь художнього життя Києва, особливо коли у 1880–1890-х рр. там працювала група відомих художників над розписами Володимирського собору. Кияни мріяли про окрему виставку творів іменитих митців, але ті не мали часу відволікатися на її організацію. Вирішили долучити до цієї справи І. Рашевського. Адріан Прахов згадував: «Выручил всех неожиданный приезд из Чернигова общего друга, талантливого украинского художника И.Г. Рашевского. Человек живой, энергичный и деятельный, разносторонне образованный, он имел в Киеве большие связи в деловом мире и знакомства в разных общественных кругах. Узнав о предполагаемой выставке картин, он сам предложил свои услуги и взял на себя хозяйственные хлопоты» [13, с. 80].

У 1912 р. звільнилася посада завідувача Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського. Чернігівське губерньське

земство запропонувало очолити установу І. Рашевському, на що він погодився, адже був не байдужим до історії. До чернігівських музеїв він передав сімейну реліквію – мушкетон Семена Гаркуші, ватажка селян-повстанців XVIII ст., а згодом кілька цікавих писемних артефактів [20].

На утримання музею земство виділяло кошти – у 1913 р. 2248 карбованців, у 1914р. – 2320 [11, с. 398], розглядало нагальні питання його подальшого розвитку. Різнобічну діяльність музею із статистичними викладками оприлюднив у своєму нарисі М. Могілянський, в якому зазначалося, що протягом 1912 р. музей відвідало 4.020 громадян, 1913 р. – 4.077, земством було виділено коштів у 1913 р. 2248 крб., у 1914 р. – 2.320 крб. [11, с. 408].

Губернське земське зібрання 21 січня 1914 р. у своїй постанові зазначало: «Ввиду тесноти помещенія земского музея имени Тарновского, поручить губернской управе составить и доложить следующему земскому собранию проект расширения помещенія музея» [22]. На тому ж таки засіданні постало питання про святкування сторіччя від дня народження Т.Г. Шевченка, до якого планували підготувати альбом з репродукціями матеріалів з фондів Музею українських старожитностей. На це видання управі пропонувалося видати кредит до 200 карбованців, але обидва проекти не здійснилися у зв'язку з початком Першої світової війни [22].

Свої основні зусилля І. Рашевський спрямував на музейну справу. До музею надходили речі, подаровані багатьма відомими мешканцями Чернігова та губернії. У 1914 р. О. Бакуринський передав свій родинний герб з іконостасу церкви села Церковище Козелецького повіту [12, с. 47]. І. Шраг надав газетні вирізки з матеріалами, які мали відношення до історії України. Усього протягом 1914 р. музею було пожертвовано чотирнадцять предметів. У звіті за той рік зазначалося, що з колекціями музею працювали п'ять дослідників, надійшли від дарувальників 35 предметів, на придбання 9 предметів витрачено 206 карбованців 37 коп. [12, с. 15–19]. Надходження продовжувалися і в 1915 р. І.Г. Рашевський подарував дві картини художника Л. Лагоріо з видами

Седнева, а М. Савич – портрети І. Дуніна-Борковського (дитиною) та П. Ісаєвича, від губернської земської управи надійшли рушник, шість набожників та зразки жіночого одягу.

Окрім музейної справи І. Рашевський долучився до роботи гласного на чотирирічний термін у 1913 р. [19, с. 3]. Наступного року він був обраний гласним Чернігівського повіту [15, с. 46]. Про свою громадську діяльність відгукувався досить скептично, але Михайло Могилянський згадував, що «и в городе, и в земстве его ценили как незаурядную культурную силу, и друзья никогда не позволяли ему уйти от общественной работы» [15, с. 49].

З початком Першої світової війни у завідувача музею виникли труднощі зі збереженням експонатів, але відносно спокійне життя Чернігова дозволило йому прийняти влітку 1917 р. з Петрограда рідну сестру Олександрю з чоловіком Василем Єгоровичем Варзаром (1851–1940), відомим вченим-економістом з трьома доньками їхнього сина Василя. Гості зупинилися в службовому будинку завідувача музею, в якому мешкав І. Рашевський. Про нього внучата племінниця, авторка спогадів Ірина Варзар писала: «Дом был уютный, с белеными стенами без обоев, кругом стояли пестрые глечики, висели фольклорные вышивки, яркие плахты» [4]. Свій власний будинок із садбою, придбаний 1916 р. за 6.300 карбованців по вулиці Шосейній, майже на околиці Чернігова, яку і до сьогодні називають Швейцарійкою або Рашевщиною, він здав в оренду під штаб 9 пішої дивізії, але його майже відразу конфіскували [14, с. 87–88].

Ірина Варзар залишила словесний портрет Івана Григоровича: «Дед Ваня был среднего роста, живой, крепкий, плотный мужчина; он мог с аппетитом съесть две тарелки украинского борща, посыпанного сахаром, что меня удивляло. Ван Гри (Иван Григорьевич), как его сокращенно звали друзья, большой любитель застолий, охоты, веселых бесед» [5, с. 92–93]. Відзначаючи оптимістичний характер свого родича, його активний спосіб життя, вона зробила несподіваний висновок: «Был он одинок: первый брак не удался; второй – с двоюродной племянницей пианисткой Татьяной Николаевной Рашевской – тоже распался» [5, с. 93].

Першою дружиною художника була Ольга Миколаївна Подольська, молода гарна дівчина із сусіднього маєтку, з якою він прожив десять років (1877–1887). Вдруге він одружився у 1912 р. на 37-річній Тетяні Миколаївні Рашевській, а йому на той час виповнилося шістдесят два [14, с. 87].

Згадувала І. Варзар і про добре обладнану майстерню художника. Вразило дівчину полотно, над яким працював «Ван Грі» під назвою «Свобода» – жіноча фігура з палаючим факелом. Вірогідно, саме в цій майстерні у 1917 р. був написаний портрет Василя Єгоровича Варзара. Його виявила у 2022 р. під сучасним плакатом із зображенням Тараса Шевченка музейна художниця Ніна Федорівна Варган, а привезла його з Великих Осняків, колишнього маєтку Рашевських, старша наукова співробітниця, ветеран музейної справи Людмила Олексіївна Майборода (1948 – 2022). Після реставрації портрет надійшов до фондів Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського за інвентарним № Хж-290. Як виглядав у цей час Василь Варзар, засвідчила його онука: »Помню деда стройного, еще ловкого, в белом в синюю полоску костюме, катавшего нас на лодке по Десне»[4]. Нагадує портретованого і фото 1917 р., яке дійшло до нашого часу.

Незважаючи на зайнятість музейною справою, І. Рашевський знаходив час працювати над власними художніми творами і портретами відомих чернігівців. Особливу роль в житті митця відіграла постать Великого Кобзаря. Над образом поета в скульптурі він розпочав роботу в 1911 р. [3, с.12]. Проект пам'ятника під девізом «Перебендя» у двох варіантах був представлений на конкурсі в Києві й отримав заохочувальну премію. У 1919 р. в Чернігові був оголошений новий конкурс на пам'ятник Шевченкові. Найбільша кількість проектів була створена після введення в дію постанови Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у березні 1921 року «Про вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка». Згідно з нею пам'ятники великому поету мали бути встановлені у повітових і губернських містах, зокрема, в Чернігові.

На новий конкурс у 1921 р. І. Рашевський представив три варіанти проекту пам'ятника. Два з них – це багатофігурні композиції,

де на постаменті сидять кобзар з поводирем, а над ними, спираючись на палицю, стоїть Тарас Шевченко. У другий варіант було внесено деякі зміни. Зовсім інакше виглядає третій проєкт – на прямокутному постаменті, прикрашеному лавровим вінком, погруддя Кобзаря [3, с. 132–136]. На жаль, жодний з проєктів не вдалося втілити в життя, хоча, вочевидь, така спроба була. У Державному архіві Чернігівської області зберігається протокол засідання відділу народної освіти Чернігівського губвиконкому від 6 липня 1921 р., в якому йшлося про затвердження кошторису на встановлення пам'ятника Т.Г. Шевченку. В документі вказувалося на необхідність зменшення вартості за рахунок полірування. Крім того, було рекомендовано трьом чернігівським театрам поставити по три платні спектаклі, збільшивши вартість квитків з метою внесення коштів на побудову пам'ятників [6, арк.8]. Художник брав участь у Шевченківських конкурсах 1919–1921 рр. не тільки як автор, але і як член журі. П'ять моделей пам'ятників Кобзареві роботи І. Рашевського нині зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві [7, с. 165].

Трагічною для очільника музею (натоді він мав вже назву Першого Радянського) стала подія, яка трапилася 17 травня 1919 р. До приміщення увірвалися чотири озброєні грабіжники, які зв'язали сторожа Микиту Івановича Штупуна, розбили три вітрини та викрали шістдесят пам'яток золотарства. 30 травня одного з нападників було викрито і знешкоджено. В його помешканні було виявлено й повернено музею чотирнадцять предметів. На жаль, сліди решти пам'яток загубилися [10, с. 6–7].

Інакше описав цей інцидент Ю. Виноградський, на той час голова Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва: «Во время посещения музея имени Тарновского публикой, два человека, одетые в форму красноармейца, спрятались где-то за шкафами и остались незамеченными при закрытии музея и ухода из него завмузеем И.Г. Рашевского. Спустя некоторое время сторож музея в своей сторожке, примыкавшей к залу музея, слышит громкий стук разбиваемых стекол в витринах. Сторож вбегает в зал. Воры схватывают большую

старинную скатерть и связывают ею сторожа, а сами забирают вещи. Тогда именно он заметил, что воры были переодеты в красноармейскую форму. Вдруг слышатся звуки, которые, по-видимому, показались ворами звуками отпирания парадных дверей. Они, подумав, что вернулся И.Г. Рашевский, бросились через сторожку вон из музея, приказав сторожу в течение получаса лежать и не пытаться себя развязывать. Что же это были за звуки, принятые ворами за щелканье замка парадных дверей? Оказалось, что мимо дома музея шла женщина за водой и поставила на крыльце музея железные ведра. Когда через неделю-другую милиция преследовала подозреваемого человека, последний, перелезая через забор, был догнан и по его следу удалось милиции найти квартиру лиц, ограбивших музей, причем главную часть музейных экспонатов они уже «использовали» (неизвестно как), а одна гетманская булава целая и другая разрезанная на куски оказалась в их логове. О дальнейших последствиях описанного случая мне не известно» [23, с. 141–142]. Така прикра подія спричинила гостру критику на адресу І. Рашевського з боку деяких кiївських науковцiв, якi закидали йому недбальство i безiнiцiативнiсть. Натомiсть iнший сучасник, добре знайомий з чернiгiвськими реалiями громадський дiяч i краєзнавiець А. Верзилов стверджував, що І. Рашевський « був аристократ-артист, благородний чоловiк в кращому значеннi цих слiв, солiдний i акуратний, тому до вської справи, до якої був причетний або брався, стався добросовiсно i коректно; яка-небудь неохайнiсть в такому важному дiлi, як музейне, просто немислима» [18, с. 165].

Ці переживання негативно вплинули на стан здоров'я І. Рашевського, що потребувало постійного лікарського нагляду, який здійснював відомий чернігівський медик О. Соловйов, що мешкав неподалік. Але снаги до життя у Івана Григоровича ставало дедалі менше. Коли знайомі пропонували заготовити дрова на зиму, він категорично заперечував, мовляв, вони йому вже не знадобляться. Перебуваючи у постійному очікуванні близької смерті, навіть замовив собі домовину [8, с. 144–145].

21 липня 1921 р. І. Рашевського не стало. Поховали його на

цвинтарі Вознесенської церкви по вулиці Смоленській, неподалік від музею (поховання не зберіглося, так само як і його власні будинки в Чернігові та в селі Великі Осняки).

По собі митець залишив велику кількість картин і скульптур, які були представлені 1922 р. в окремій залі нового приміщення музею по вулиці Володимирській (нині будинок Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових, проспект Миру, 41). На превеликий жаль, значна частина спадщини художника була втрачена в часи Другої світової війни. Це дало привід дослідниці творчості І. Рашевського Г. Беліковій зауважити, що ім'я художника було маловідоме у повоєнний час навіть фахівцям.

Увага до творчості І. Рашевського почала зростати в Чернігові після створення у 1965 р. в приміщенні будинку колишньої полкової канцелярії (кінець XVII ст.) Художнього відділу Чернігівського обласного історичного музею. Автором першої експозиції став головний зберігач фондів В. Мурашко (1916–1989).

Доброю нагодою звернутися до пам'яті митця стало 150-річчя від дня його народження. Джерелом для вивчення роду Рашевських є фамільний архів, який спочатку зберігався в Чернігівському обласному історичному музеї і складався з сорока чотирьох документів на 280 аркушах, а в 1949 році переданий до Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського. Над його матеріалами працювала наукова співробітниця цього закладу Т. Проніна, зосередившись на документах, що стосувалися І. Рашевського [14, с. 84–88].

Значна кількість статей, підготовлених на основі архівних матеріалів науковцями, була оприлюднена в ювілейному номері журналу «Сіверянський літопис» за січень 1999 р. Цей часопис став своєрідною енциклопедією про життя і діяльність митця. Вагомим доробком відзначилася мистецтвознавиця Г. Белікова із фундаментальною статтю «Іван Рашевський відомий і невідомий» [1, с. 26–61]. Згодом важливим підсумком її дослідницької роботи став каталог творів І. Рашевського, надрукований у збірнику наукових праць Чернігівського обласного історичного му-

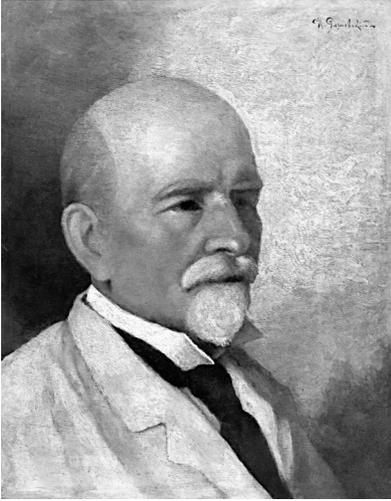
зею імені В.В. Тарновського «Скарбниця української культури» [2, с. 125–141]. Творчу спадщину художника вивчали також чернігівські дослідники С. Ключник [20] та В. Величко [5]. Роль чернігівських земців і самого Івана Рашевського докладно висвітлив О. Рахно [15, с. 44–51]. Колоритний образ цієї багатогранної людини представив чернігівський письменник і журналіст В. Сапон [17, с. 146–150]. Огляд джерел і літератури про життя та діяльність І. Рашевського оприлюднила І. Каганова – завідувачка відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових [9, с. 57–60].

175-річчя від дня народження цієї видатної людини урочисто відзначили в чернігівських музеях. На презентаціях були представлені оригінальні твори художника «Хліб насущний» (1906) та портрет відомого вченого-економіста В.Є. Варзара (1917).

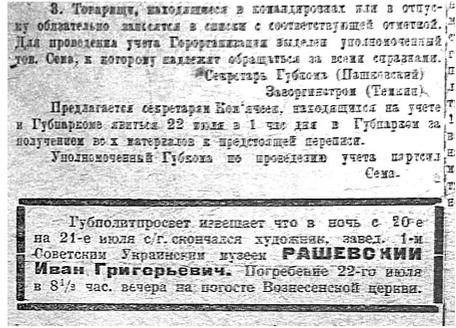
Ім'я І.Г. Рашевського увічнене у назві однієї з вулиць Чернігова.

-
1. Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий. Сіверянський літопис. 1999. № 1.
  2. Белікова Г. Іван Рашевський. Каталог творів. Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип. 3.
  3. Белічко Ю. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни. К.: Мистецтво, 1980. 181с.
  4. Величко В. Дети в революции. Черниговский полдень. 19 декабря 1996 г. № 51(98).
  5. Величко В. Из спогодів Ірини Варзар. Сіверянський літопис. 1999. № 1.
  6. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф.Р. 593. Оп.1. Спр. 682.
  7. Державний музей Т.Г. Шевченка. Каталог творів. Випуск 1. К.: Мистецтво, 1967. 171 с.
  8. Журавльова Т. Родина Могилянських і Музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського. Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип.3.
  9. Каганова І. Іван Рашевський – художник, скульптор, громадський та земський діяч: огляд опублікованих джерел та літератури. Шрагівські читання. Чернігів. 2020. Вип. 5..
  10. Коваленко О. Ткаченко В. Нововиявлені документи з історії Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Чернігів. 1996.
  11. Могилянський Н.М. Музей українських древностей В.В. Тарновського Черниговского губернского земства. Живая старина. Год XXXII. 1914. Петроград. 1915.
  12. Отчет Черниговской земской управы за 1914 г. Чернигов: Типография Черниговского земства 1916.
  13. Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. Государне издавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури. УРСР. К. 1958. 600 с.

І. Рашевський.
Портрет В. Варзара. 1917 р.

Некролог І. Рашевського в газеті
«Известия Черниговского
губернского исполнительного
комитета Совета рабочих,
крестьянских и красноармейских
депутатов и Черниговского
губернского комитета КП (б)У».
21.07.1921 р.

І. Рашевський. Моделі пам'ятників Т. Шевченку. 1921 р.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Андрій ШЕЛУХІН	4
Вадим МОДЗАЛЕВСЬКИЙ.....	18
Іван РАШЕВСЬКИЙ	28

Науково-популярне видання

ПОЛОВНИКОВА Світлана Олександрівна
КОВАЛЕНКО Олександр Борисович

ХРАНИТЕЛІ

Нариси про очільників Музею українських
старожитностей В. В. Тарновського
в Чернігові

Комп'ютерний набір Н. С. Самохіна, О. О. Коваленко
Комп'ютерна верстка та дизайн Л. М. Посьмашна
Дизайн обкладинки Л. М. Посьмашна

Набір комп'ютерний.
Підписано до друку 20 березня 2025 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 1,48.
Наклад 100 прим.

Видання здійснено на поліграфічній базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича (Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського), видавнича група

«*SCRIPTORIUM*»

Тел.: 097-7523316, 093-2558821
E-mail: veraizhzn@gmail.com

Видавничий центр приймає замовлення
на виготовлення друкованої продукції:
монографій, авторефератів, методичних посібників,
збірників наукових конференцій, книг, брошур, журналів та ін.

Видавець Шуміло В.В.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої діяльності
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Виготовлено в типографії ФОП Шуміло В.В.
м. Чернігів, вул. Б. Хмельницького, 6